

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ERKIN AXUNJANOV

**KUTUBXONASHUNOSLIK,
ARXIVSHUNOSLIK, KITOBSHUNOSLIK:
NAZRIYASI VA TARIXI**

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma
sifatoda tavsiya etilgan.*

«TAFAKKUR-BO'STONI»
Toshkent - 2011

UDK:

76.10

E94

Kutubxonashunoslik, arxivshunoslik, kitobshunoslik: nazriyasi va tarixi / Erkin Axunjanov; O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. -T. : «Tafakkur-Bo'stoni», 2011. 520 b.

BBK 76.10

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining akademigi, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, filologiya fanlari doktori, professor **Azizxon Qayumov** umumiy tahriri ostida

Mas'ul muharrirlar:

Tarix fanlari doktori, professor **Mirsodiq Mirsulton** o'g'li **Ishoqov**
Sotsiologiya fanlari doktori, professor **Abdusalom Odil** o'g'li **Umarov**

Taqrizshilar:

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining akademigi, tarix fanlari doktori, professor **Abdulahad Rahimjon** o'g'li **Muhammadjonov**,

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining akademigi, tarix fanlari doktori, professor **Edvard Vasilevich Rtveladze**.

Tarix fanlari doktori, professor **Shamsiddin Kamoliddin**.

ISBN - 978-9943-362-25-3

№ 1551-6351

«Tafakkur-Bo'stoni» 2011

Kitobimni qadimgi Turon-Turkiston alifbeli yozuv tizimlarining buyuk va noma'lum kashfiyotchilari, yozuv va kitobat madaniyatimizning ikki yarim ming yillik muqaddas an'analarini har qanday zamonlarda qo'llab-quvvatlagan va rivojlantirgan tabarruk zotlarning xotirasiga bag'ishlayman.

Muallif

KIRISH

Kitob va kitobat tarixi kam o'rganilgan mavzu. Ushbu kitob O'rta Osiyoning kitobat va yozuv madaniyati tarixiga bag'ishlangan. Unda qadimiyat va ilk o'rta asrlarda bu mintaqada qo'llanilgan oromiy, xorazmiy, parfiyoniy, bohtariy, sug'diy, o'rta forsiy, yunon, yunon-bohtariy, manixey, avesto, eftalit, qadimgi turkiy, turkiy uyg'ur, suryoniy-turkiy, kxaroshtxi, braxmi, "issiq" yozuv tizimlarining tarixiy rivojlanish bosqichlari, bular asosida yuzaga kelgan kitobatchilikning etakchi tendentsiyalari fanda birinchi marotaba umumlashtirilgan holda yoritib beriladi hamda eng ahamiyatli yozuv yodgorliklarining tavsifi keltiriladi. Kitobat madaniyati tarixida ro'y bergan Avesto to'liq matnini kitobiylashtirishning olti holati (shulardan dastlabki uchasi Xorazm, Baqtriya va Parfiyada amalga oshirilgan) ko'rib chiqiladi hamda qadimiyatdan o'rta asrlarga, "Avesto" (zardushtiylik) madaniy dunyosidan musulmon madaniy dunyosiga o'tish jarayonida yozuv va kitobat madaniyati an'alarining vorisiylik yo'llari, turkiston qog'ozini ishlab chiqarish tarixi ochib beriladi. Alohida boblarda Turkiston O'rta asrlar va keyingi zamonlarda arab alifbesidagi qo'lyozma va toshbosma kitoblarning turlari, ularni ko'chirish, bezash, nashrga tayyorlash va chop etish bilan bog'liq jarayonlar, kitob va uning badiiy-estetik tavsifi, xattotlar, noshirlar, musavvirlar, lavvohlar va sahhoflar mehnati va san'ati tahlil etiladi, qo'lda ko'chirilgan va chop etilgan kitoblarning mavzuiy manzari keltiriladi, kutubxonalar, kitob savdosi, bibliografiya, toshbosmaxonalar va nashriyotlar tarixi yoritiladi.

I bob. KITOBShUNOSLIK VA KITOB TARIXI: NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI

Ushbu kitobda nazariy va metodologik darajadagi masalalarga murojaat etish zaruriyati ikki muhim omil bilan belgilanadi. Birinchidan, bizga ma'lum bo'lgan biron-bir mamlakatning kitobat madaniyatiga doir tadqiqotlarning birortasida ham kitob tarixiga nisbatan sistemali tarixiy-tipologik yondashuv printsipli izchil amalga oshirilmagan, binobarin, tadqiqotlarda sistemali yondashuv hamda tarixiy-tipologik metodlarning butun majmuidan hali to'la foydalanilmagan va ular amalda qo'llanish jarayonida muayyanlashtirilmagan. Masalan, Rossiya, MDH mamlakatlari va jahonning boshqa mamlakatlari kitob va kitobat ishi tarixiga doir tadqiqotlarda kitob tarixi, kitob noshirligi ishi tarixi, kitob savdosi tarixi, kutubxonachilik ishi tarixi va bibliografiya tarixi ob'ektiv tarzda va eng ajablanarlisi, deyarli bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda yoki hech bo'lmasa muvoziy tarzda mavjud bo'lgan holat saqlanib qolmoqda. Bunda kitob tarixi odatda juda tor ma'noda, asosiy tematik bo'limlar tahlilidan iborat nashrlar tarixi sifatida yoki juda bo'lmasa o'rganish ob'ekti va predmeti fan sifatidagi kitob tarixining ob'ekti va predmetiga uncha mos kelmaydigan kitob noshirligi ishi tarixi sifatida talqin qilinadi. Vaholanki, tadqiqotning yagona ob'ekti («kitobat ishida kitob» tizimi), uning tarkibiy o'ziga xosliklari, sistemali birligi, tarkibiy qismlarining o'zaro aloqasi va bir-birini taqozo etishi, ularning tarixiy rivojlanish qonuniyatlari, ya'ni ob'ekt tarixiy rivojlanishining mohiyati uni o'rganish va tegishli tadqiqot metodlaridan foydalanishda sistemali yondashuvni taqozo etadi.

Ikkinchidan, metodologiya masalalariga bag'ishlangan bobning zarurligi qadimgi va o'rta asrlar, yangi va eng yangi davrlar vatan kitobi tarixi muammolari yaxshi o'rganilmaganligi bilan belgilanar ediki, bu asosiy ilmiy muammolarni aniqlash, kitob va kitobat ishi tarixini davrlashtirish, uning rivojlanish qonuniyatlarini muayyanlashtirish va ularga aniqlik kiritish kabi masalalarni tadqiq etishni taqozo qildi. Ushbu darslikda kitobshunoslikka oid bilimlar tizimi va kitobshunoslikning sistemali-tipologik metodi asosida nafaqat fan sifatidagi kitob tarixining ob'ekti va predmeti, uning vazifalari muayyanlashtirilgan, balki bevosita tarixiy tadqiq qilish jarayonida kitob va kitobat tarixini o'rganish muayyan

usullari, metodlari va metodikalari ma'lum darajada yoritilgan.

Mazkur birinchi bobda kitobshunoslikning dunyo miqyosida tan olingannazariyachilari, filologiyafanlaridoktorlari, Moskvadavlatmatbuot universiteti professorlari A.A.Belovitskaya va S.P.Omilyanchukning kitob va kitobat ishi haqidagi eng yangi metodologik ishlovlari asosida kitobshunoslik hamda kitob tarixining ba'zi bir muhim masalalari yoritilgan. Vaziyatdan foydalanib, ushbu darslik muallifi o'z ustozlari Alisa Aleksandrovna Belovitskaya va Sergey Pavlovich Omilyanchukka o'z matnlari hamda ilmiy ishlovlarining asosiy g'oyalaridan foydalanishga ruxsat berganliklari, shuningdek, o'ziga xos ilm va hayot maktabini o'tashda ustozlik qilganliklari va so'nggi qirq yil mobaynida unga sidqidildan do'stona munosabatda bo'lib kelayotganliklari uchun chuqur minnatdorchilik va hurmat-ehтиrom tuyg'ularini izhor etadi.

1-§. «Kitob» so'zi va tushunchasining kelib chiqishi va ma'nosi

Qadimda Turon xalqlari – parfiyaliklar, xorazmiylar, sug'dlar, baqtriyaliklar, farg'onaliklar muayyan tarzda yozilgan (ko'chirilgan) va bezalgan biron-bir matnni belgilash uchun «po'stak» so'zidan foydalanganlar. Po'st so'zi “teri” degan ma'noni anglatadi. Bunday ma'no ko'chirilishi qadimda va ilk o'rta asrlarda teridan yozish uchun material sifatida keng foydalangani bilan bog'liq bo'lsa kerak. Masalan, buddaviylarning «Mast qiluvchi ichimliklarni qarg'ash kitobi» degan axloqiy-falsafiy risolasining nomi sug'd tilida quyidagicha yangraydi: «Mast karak chashont parg'un pustak». Abu Rayhon Beruniy o'zining «Mineralogiya» kitobida sug'dlarning bizgacha etib kelmagan «Nupusta» kitobini tilga olib o'tadi. Bizningcha, ayni holda ma'lum kitoblar orasidagi yangi bir kitob yoki biron-bir kitobning yangi tahriri sifatida qabul qilingan kitob to'g'risida so'z yuritiladi.

«Yozuv» so'zi sug'd tilida «nipik» ko'rinishida yangraydi. U etimologik jihatdan yozish, chizish degan ma'noni anglatuvchi hind-evropacha «pik» o'zagi bilan bog'lanadi. (Taqqoslang: ingl. paint – chizish va picture – rasm).

Sug'd tilida podshoning yozma farmonlari, uning nomalari, ayrim xatlar «namak» deb atalgan bo'lib, undan tojik va o'zbek tillarida «xat», «murojaat», «asar» degan ma'nolardagi «noma» so'zi kelib chiqqan. «Namak», «noma» so'zlari ilk o'rta asrlar va o'rta asrlar